International Journal of Applied Research 2019; 5(9): 46-49

International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 8.4
IJAR 2019; 5(9): 46-49
www.allresearchjournal.com
Received: 09-06-2019
Accepted: 13-07-2019

डॉ0 इन्द्रेश कुमार झा
अफजला बलिया, थाना–बिरौल,
दरभंगा, बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ0 इन्द्रेश कुमार झा
अफजला बलिया, थाना–बिरौल,
दरभंगा, बिहार, भारत

सनातनधर्मे संन्यासाश्रमस्य महत्त्वम्

डॉ0 इन्द्रेश कुमार झा

प्रस्तावनाः

ब्रह्माश्रमस्यादि–प्रतिष्ठापका त एव ब्रह्माणः सन्ति, ये जगत आदिकारणं ब्रह्म[1] योगदृष्ट्या विभाव्य स्वानुभूतं वर्णनद्वारेण विश्वरूपमकुर्वन्। ब्रह्मविषयकविमर्श ऋग्वैदिकयुगेऽपि सम्यक् प्राचरत्। तथा हि–

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषी मृगाणाम्। अर्थात् ब्रह्मा देवेषु श्रेष्ठः[2]।
ब्रह्म वदति जातविद्याम्[3]।
यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घाम्या अहम्[4]।
ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः[5]।।

यदा कश्चिन्मनीषी स्वज्ञानेन योगाभ्यासेन च ब्रह्मसंस्थो भवति, तदा स लोकव्यवहारविनिर्मुक्तो ब्रह्मभावमाप्नोति, ब्रह्म भवति वेति यजुर्वेदे साधुनिदर्शितम्–

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च।।
उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि सं विवेश।।
ऋतस्य तन्तुं विवतं विचृत्य तदपश्यत्तदभत्तदासीत्।।
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः[6]।।
अत्र ब्रह्मणि मनसो धियश्च योगोऽभिप्रेतो मनीषिणः।

मानवजीवनस्य सर्वोच्चो हेतुर्मनीषिणां मतेन मोक्ष एव, येन कश्चित् पुरुषः शाश्वतमानन्दं प्राप्नुयात्। इयं सिद्धिस्तावन्मात्रं न सम्भवति यावन्मात्रं पाञ्चभौतिकशरीरं लौकिकसुखदुःखकारकं परिगृहीतं वर्तेत। जन्मना नवं नवं शरीरं तावद् गृह्णाति पुरुषो यावत्स मोक्षं न लभते। शरीरग्रहव्यावृत्तये वैदिकपरम्परानुसारेणहजन्मनि तदनन्तरं चात्मनः परमात्मना ब्रह्मणा वा एकत्वमपेक्ष्यते।
मोक्षस्तु साध्यम्[7]। तस्य प्रमुखसाधनानि सन्ति– ब्रह्मविद्या, विरतिः, ध्यानयोगश्च[8]। एतेषां साधनानां भूमिका वानप्रस्थोचिततपसा निर्मीयते।
मोक्षपथस्य यात्रिका विविधोपाधिभिर्वैदिकयुगे लक्षिता आसन्। प्रथमं तावद् ब्रह्मा ब्राह्मणो[9] व्रतचारीति। स वैदिकब्राह्मणोऽधोविधं वर्णितः–

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः।
स देवानां भवत्येकमत्रम्[10]।।

ऋग्वेदानुसारेण विप्राः (ब्रह्मवादिनः) ध्यानयोगदिशा मनोधियञ्च सवितरि युञ्जते।
अत्र सविता तु परमेश्वर इव विभवति यथास्य सूक्तस्य ऋषिः श्यावाश्वो मनुते–

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः।
उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि। इत्यादि।
आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे। सत्यसवं सवितारम्[11]।

योगपथ[12] स्तस्य ऋषेर्विदित आसीत् य ऋग्वेद आत्मानं विवृणोत्यधोविधम्–

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः[13]।
अत्र ब्राह्मणो विश्वकर्मस्वरूपं[14] ब्रह्मवादिना ऋषिणा मनोयोगेनान्विष्टं वर्णितं च।

ऋषिसमुदाये तत्राभवदुदात्ततरो ब्रह्मवर्गः। ब्रह्माणो वैदिकसाहित्ये क्वचिन्–मनीषिणः श्रेष्ठविचारका इति प्रथिताः। यथा ऋग्वेदे–
भनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्। यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्[15]।।
ते ब्रह्मदर्शने निपुणा बभूवुः। ब्रह्म अनड्वानिति अथर्ववेदे तस्य विशेषा निरूपिताः। तथाहि– अनड्वान् पृथिवीमन्तरिक्षं प्रदिशश्च दाधार, विश्वं भुवनमाविशेष। तं विजानन् यो नाश्नीयात् स न सर्षत् (भवबन्धने न परापतति)। स विश्वजित्, विश्वभृत्, विश्वकम्र चास्ति। स विश्वा नरे–अक्रमत इत्यादि[16]।
ऋषिरात्मवृत्तं ब्रूते–प्रातः, मध्याह्नं, सायं चाहं ब्रह्मणो रसमापिबामीति[17]। तस्य प्रगमन–क्रमो वर्णितोऽथर्ववेदे–

पृष्ठात् पृथिव्या रहमन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम्।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगामहम्[18]।।

ऋग्वेदे मनीषिणो ब्राह्मणा योगशक्तिमन्तो निदर्शिताः। यथा–
चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः[19]।
'ईदृशो मनीषिणो योगिनः संन्यासिनश्चासन् प्रारम्भिकवैदिकयुगे' इति द्रढयितुमधोलिखितमन्त्रा मननीयाः–

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं रेलिह स उरेलिह मातरम्[20]।।
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषष्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति[21]।।

प्रथमे मन्त्रे सुपर्णः परमात्मा विश्वव्यापी ध्येयः। द्वितीये मन्त्रेऽश्नन् पक्षी संन्यासी योगी वास्ति। तथैवाधः श्लोकेऽपि वर्णितम्–

यस्मिन् वृक्षे मध्ववदः सुपर्णा निविशन्ते सुवसे चाधि विश्वे।
स्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वये तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद[22]।।
योगस्य स्पष्टं रूपमधोमन्त्रे प्रकटति–
त्रिपाद् ब्रह्मपुरुरूपं वि तष्टे तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्त्रः[23]।
ब्रह्मण इदं रूपं योगदृष्टयैव पिरचेयम्।

अन्यच्च–

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम्।
तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः।।
आकामो धीरो अमृतः स्वयम्भू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोनः।
तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम्[24]।।
अत्र ध्यानपथेन ब्रह्मसम्पृक्तो योगी परिभाषितः[25]।

ऋग्वेदेऽध्यात्मं ध्यानयोगयोर्वैपश्चिती वर्णिता। तद्यथा–

अग्निरस्मि जन्मना जात वेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन्।
हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन्।।
आदिद द्यावा पृथिवी पर्यपश्यत्[26]।।
अस्य सूक्तस्य देवता आत्मास्ति।

मोक्षाश्रमे योगेन गगनविहरणं सिध्यति। तत्तु वर्णितमृग्वेदस्याधेमन्त्रे–

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत्।
मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः[27]।।

यजुर्वेदेऽमृतत्वस्य या प्राप्तिरधोमन्त्रेषु वर्णिता, सा मोक्षाश्रमिणामेव सम्भवति–

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।।
आत्मनात्मानमभिसंविवेश।
वेनस्तत् पश्यन्निहितं गुहा सत्[28]।।

योगप्रवृत्तिः ऋषीणामन्यत्रापि ऋग्वेदे लक्ष्यते। यथा–

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित् सूर्ये सचा।
कवेरपत्यमा दुहे।।
यत्र ज्योतिरस्त्रं यस्मिन् लोके स्वर्हितम्।
तस्मिन् मा धेहि पवमाना अमृते लोके अक्षितः।।
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते।
कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र मामृतं कृधि[29]।।
अयं लोको ब्रह्मलोकः साधारणतो योगिनामेव सिद्धः।

ऋग्वेदे वातरशना मुनयोऽभिज्ञाताः सन्ति। यथा–

मुनयो वातरशनाः पिशत्र वसते मला।
वातस्यानु ध्रजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत।।
उन्मदिता मौनेयेन वार्तों आ तस्थिमा वयम्।
शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभिपश्यथ[30]।
अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपाबचाकशत्।
मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः[31]।।

एतस्य सूक्तस्य कर्तारो वातरशना मुनयः सन्ति– जूतिः, वातजूतिः, विप्रजूतिः, वृषाणकः, करिक्रतः, एतशः, ऋष्यशृञ्च।
ऋग्वेदे वैदिकसंन्यासिनो भिक्षो[32] रात्रिरसस्यात्मानुभूतमधोलिखिते सूक्ते विवृतम्–

न वा उ देवाः क्षुधमिद् वधं ददुरुताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः[33]।
स इद् भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय।
अरमस्मै भवति यामहूताः[34]।
पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनु पश्येत पन्थाम्।
ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रा ऽन्यमन्यमुपतिष्ठन्त रायः[35]।।

इन्द्रेण यतयः सहायीकृताः[36]। यतयो भृगुभिः सहेन्द्रस्य स्तुतिकुर्वन्निति विशेषं काण्वो वत्स ऋग्वेदे समीक्षते[37]। अत एव ते ऋषिविशिष्टा विभवन्ति।
ब्रह्मा, ब्राह्मणश्चेति पदम् ऋग्वेदे नैकशो ब्रह्मतत्त्वदर्शिनं व्रतधरं महामानवं व्यनक्तीत्यधोमन्त्रेण स्पष्टं भवति।

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे।
अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः[38]।।

अत्र यतयस्तु परवर्तियुगीयाः संन्यासिनः सन्ति। ब्रह्मा तु ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मणो भिक्षुरेव।

ब्रह्मणा व्रतचारिणः[39]।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्[40]।

ऋग्वेदस्य परब्रह्मज्ञानविषयकस्य सूक्तस्य देवता ब्रह्मज्ञानम्, ऋषिश्च बृहस्पतिः स्तः। उभे परां विद्यां प्रकाशयतः। एतेषां संन्यासिब्राह्मणानां प्रबोधाय तत्रासीत् रहस्यगर्भो ज्ञाननिधिः, यस्य सौतोऽधोलिखिते ऋड्मन्त्रे विभायते–

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः।
आदध्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उत्वे ददृशे[41]।।
अपरञ्च – सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा[42]।

परतः सूक्ते ऋषिः 'मनसा चक्षसा' पश्यति। इदं तु योगिनां सुसिद्धम्[43]। अत्र योगदृष्ट्या समुत्पन्नं प्रातिभज्ञानं समुद्दिष्टम्, येन वैशिष्ट्यमवाप्तम्। कतिपय–ब्रह्मपथगामिन ऋषयो वेना इति विख्याता दृश्यन्ते[44]। त उच्चकोटिका ब्रह्मज्ञाः प्रतिभान्तीति नैकसन्दर्भेषु प्रणिहितम्। अथर्ववेदे ते वर्णिताः सन्तिः–

वेनस्तत्पश्यत् परमं गुहा यद्यत्र विश्वं भवत्येकरूपम्[45]।।
ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वेन आवः[46]।

अत्र परमं तु ब्रह्मैव। तद् वेनो ब्रह्मवित् पश्यति। अस्मिन् ब्रह्मणि प्रलयकाले विश्वमेकरूपं विलीयते। वेन आत्मवृत्तं प्रवदति–

परि विश्वा भुवनान्यायमृतस्य तन्तुं विवतं दृशेकम्।
यत्र देवा अमृतमानशानाः समाने योनावध्यैरयन्त[47]।।

संन्यासि–समा व्रात्या बभूवुः[48]। अथर्ववेदानुसारेणातिथेया साधुभावेन तेषां शुश्रूषां दर्शनं च समीहन्ते स्म[49]।
ब्राह्मणास्तु वैदिककालेन युगपत् स्वीयब्रह्मणपरायणतया संन्यासवृत्तया संन्यासवृत्त्या च प्राथम्यं प्रपेदिरे। बृहदारण्यकोपनिषदि तेषां ब्राह्मणानां स्पष्टतं विवरणमधोविधं व्याकृतम्–
'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च, लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति। ... तस्माद् ब्राह्मणः, पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् इत्यादि[50]। एते ब्राह्मणाः संन्यासिन आसन्निति शौराचार्यो भाष्ये व्याचष्टे– तस्मात् पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युतथाय कर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवीतादिभ्यः, परमहंसपारिव्राज्यं प्रतिपद्य भिक्षाचर्यं चरन्ति[51]।
योगपरायणाः कतिपयविशिष्टयतयो वैदिकर्षभिः परिज्ञाता आर्येतरसाधवः प्रतिभान्ति। ते सर्वथा लोकतो विमुखा आर्येतरैः समादृता आर्यैश्चप्रारम्भिकयुगे उपेक्षिता बभूवुः[52]। किन्तु कालान्तरे सामाजिकसामञ्जस्यैषिणो विचारकास्तान् यतिधर्मचारिण आत्मनीनानकुर्वन्[53]। त एव यतयो परवन्निवैदिकसंस्कृतौ सूत्रस्मृति–पुराणयुगेषु संन्यासिन एव प्रतिष्ठापिताः तत्र प्रथम आर्येतरोऽयं यतियोगी वा सिन्धु–सभ्यतामूर्तिकः ध्यानपरायण आदिसंन्यासी विभायते।
सावेदे मन्त्रो दृश्यते–

पूर्वस्य यत्ते अद्रिवोंशुर्मदाय... वशीहि शक्रो तन्नव्यं संन्यसे[54]।

अथर्ववेदे ब्रह्मवित्, अमृतत्वम्, अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पुरी, हिरण्यकोशः, शरीरादतिव्याप्तिरित्येषा संन्यासोचिता परा दृष्टिः मोक्षकामानां योगिनामेव सम्बभूवेति प्रतीयते[55]। अन्यच्चाथर्ववेदे–

यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्मज्येष्ठमुपासते।
यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात्।।
अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चन नोनः।
तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम्[56]।।
इयं वृत्तिर्ध्यानपरायणस्य योगस्य प्रकाशते।
तत्र मुनीनां केशश्चर्चितः[57]।

अयं योगस्तैत्तिरीयोपनिषदि आत्मा युक्तिः समाधानं वेति शौरेण व्याख्यातम्[58]। समाधानं तु समाधिः। कठोपनिषदि 2.3.11 योगः स्पष्टीकृतौधोविधम्– यदा पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च न विचेष्टन्ते तदा परमा गतिर्भवति। 'तां योगं मन्यनते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्'[59]। उपनिषत्सु प्रव्रज्याक्रमः पुनः पुनर्वर्णितः। तथाहि–
1. तं हि पाणावभिपद्य प्रवव्राज[60]।
2. शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः[61]।
3. शान्तहृदयः प्राव्राजीः[62]।
4. शान्तहृदयः प्रवव्राज[63]।
5. एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति[64]।
6. प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहम्[65]।

एतैरुल्लेखैः स्पष्टं प्रतीयते यदुपनिषद्युगतः प्राग्रेव संन्यासक्रमः सम्यक् प्रतिष्ठित आसीत्। संन्यासकामो याज्ञवल्क्यो स्वपत्नीं मैत्रेयीं प्रोवाच– अद्यास्यन्वा अरेऽहमस्यात् स्थानादस्मि। हन्त तेऽन्या कात्यायन्यान्तं करवाणीति[66]। बृहदारण्यके भिक्षाचर्यं (मोक्षाश्रमः) अधोविधं वर्णितम्– एतं वे तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायश्च लौकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति। नैनं कृताकृते तपतः[67]। अन्यत्रापि ब्रह्मचारिणां (संन्यासिनां) ब्रह्मलोक–प्रतिष्ठार्थ मोक्षमार्गो वर्णित उपनिषत्सु[68]।

छान्दोग्ये ब्रह्मसंस्थोऽमृत्वमेतीति संन्यासिलक्षणम्[69]।

महाभारतेऽपि ब्राह्मणाः संन्यासिनः–
यः कश्चिदाध्यात्मयोगेन ब्रह्मभूयमध्यगच्छत्[70] स एव ब्राह्मणो ब्रह्मचारी ब्राह्मणसंन्यासी वा बभूवेति प्रथमः कल्पो महाभारते भूयिष्ठं स्मारितः। को ब्राह्मण इति प्रसत्रे व्यासोऽब्रवीत् शान्तिपर्वणि–

ब्राह्मणस्य देहोऽयं न कामार्थाय जायते।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम्।।
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा।
शून्यं येन जनाकीर्णं ते देवा ब्राह्मणं विदुः।।
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः।
यत्र क्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।
अहेरिव गणाद् भतः सौहित्यान्नरकादिव।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।
अहेरिव गणाद् भीतः सौहित्यान्नरकादिव।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।
न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मापितोऽमानितश्च यः।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।
जीवितं यस्य धमार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च।
अहोरात्रश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः[71]।।

ईदृशो मोक्षपथगामी ब्राह्मणो बौद्धसाहितये श्रमणस्य समकक्षोऽभवत्[72]। सुत्तनिपातानुसारेण ब्रह्मा ब्राह्मणो वा संन्यासी एव। तद्यथा–

बाहेत्वा सबबपापानि विमलो साधु समाहितो ठितत्तो।
संसारमतीच्च केवली सो असितो तादि पवुच्चते स ब्रह्मा[73]।।
ब्राह्मणोपाधिकः संन्यासी धम्मपादेऽधोविधं वर्णितः–
झायिं विरजमासीनं कतकिच्चं अनासवं।
उत्तमत्थं अनुम्पत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं।। (26.4)
झायी तपति ब्राह्मणो। (26.5)
पंसुकूलधरं जन्तुं किसं धमनिसंथतं।
एकं वनस्मिं झायन्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं।। (26.13)
यस्य पुरे च पच्छा च मज्झे च नत्थि किञ्चनं।
अकञ्चिनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं।। (26.39)
उसभं पवरं वीरं महेसिं विजिताविनं।
अनेजं नहातकं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं।।

आद्या ब्राह्मणास्तु संन्यासिनो बभूवुरिति प्रमाण्यते नैकविधैरन्यैरपि सन्दर्भैः।

सन्दर्भ– ग्रंथ सूचीः

1. ऋ0– 9.96.6
2. ऋ0– 10.71.11
3. ऋ0– 8.44.23
4. ऋ0– 10.109.5
5. यजुर्वेदे– 23.10–12; 37.2
6. मोक्षस्य प्रथमचर्चा ऋग्वेदे– 1.140.4 मन्त्रेऽधोविधं वर्तते– 'मृमुक्ष्वोरुमनवे मनवस्यते' इत्यादि।

आत्मनः स्वत्वं परित्यज्य परमात्मनो भूमानं विगाहमानः कश्चिन्मोक्षानुगतो भवति।
7. 'द्युमद्धेहि' इति अथर्व0– 7.1.1 ध्यानं निदर्शयति। सिन्धु–सभ्यतायां योगसंस्कृतेरपि प्रकामं वैशिश्टयं सञ्जातमिति तत्कालीनपुरावशेषैः परिचीयते।
8. अत्र जात्या ब्राह्मणो नाभिप्रेतोऽपितु ब्रह्मणा सायुज्यं प्राप्त इति ब्राह्मणो ब्रह्मसंस्थो वा। ब्रह्मसंस्थत्वं योगेन ध्यानेन चाधिगम्यते।
9. ऋ0– 10.10.9.5
10. युञ्जते मन उत युञ्जते धियो। विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।। (ऋ0– 5.81.1)
11. ऋ0– 5.81.5; ऋ0– 5.82.4
12. अस्मिन् सूक्ते ऋषिरग्रे समीहते– शं नः क्षेमे शमु योगे। (7. 86.8) अत्र योग उद्योग इति व्याख्यातः।
13. ऋ0– 10.81.4
14. विश्वकर्मा तु विश्वचक्षा भूमिं जनयतीत्यादि विशेषैर्ब्रह्मैव।
15. ऋ0– 10.81.4
16. अथर्ववेदे– 4.11.1
अन्यच्च–
यद्यन्तरिक्षे यदि वात आस यदि वृक्षेषु यदि वोलपेषु। यदश्रवन् पशव उद्यमानं तद् ब्राह्मणं पुनस्मानुपैतु।। (7.66.1)
17. दुहे सायं दुहे प्रातर्दुहे मध्यन्दिनं परि।
दोहा ये अस्य संयन्ति तान् विद्मानुपस्वतः।। (अथर्व0– 4.11. 12)
18. अथर्व0– 4.14.3
19. ऋ0– 1.164.45
20. ऋ0– 10.114.4
21. ऋ0– 1.164.20; अथर्व0– 9.9.20
22. ऋ0– 1.164.22; अथर्व0– 9.9.21
23. अथर्व0– 9.10.19
24. अथर्व0– 10.8.43–44
25. ऋषीणां ब्रह्मणा सायुज्यमभिप्रेतमिति 'येन ऋषयो बलमद्योतयन् युजा' अथर्ववेदे– 4.23.5 इति मन्त्रांशे वर्णितम्।
26. ऋ0– 3.26.7–8
27. ऋ0– 10.136.4
28. यजुर्वेदे– 31.18; 32.11; 32.8
29. ऋ0– 9.10.8; 9.113.7; 9.113.11
30. ऋ0– 10.136.2–3
31. ऋ0– 10.136.4
32. भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दो पाराशर्योऽपि मस्करी। अमरे 2.7.41। कर्मन्दः, पाराशर्यश्च भिक्षुसूत्रं विरचितवन्तौ इति पाणिनिः।
33. ऋ0– 10.117.1
34. ऋ0– 10.117.3
35. ऋ0– 10.117.5
36. यद्देवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत। ऋ0– 10.72.7। अत्र यतयो देसदृशा लोकवर्धका इति वर्णितम्। येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते इत्यादि ऋ0– 8.3.9 ल्ंजपे ं तम ंद ंदबपमदज तंबम वंिबमजपबे बवददमबजमक ूपजी जीम ठीतहनेण परवर्ति युगे चतुर्थाश्रमे यतिरिति ख्यातः। मनु0– 6.87
37. ऋ0– 1.158.6
38. ऋ0– 7.103.1
39. ऋ0– 10.17.11
40. ऋ0– 10.71.7
41. ऋ0– 10.129.4
42. ऋ0– 10.130.6
43. सायणानुसारेण– विना महर्षयो बभूवुः। ऋ0 9.85.10 अधिकृत्य। सूक्तेऽस्मिन् गन्धर्वस्तु तपस्वी पुण्यात्मास्ति। यजुर्वेदे स्थितिरियं परिदृष्टाधेविधम्– 'आत्मनात्मानं अभिसंविवेश', तदपश्यत्, तदभवत्, तदासीदिति 32.11–12।
44. अथर्व0– 2.1.1
45. अथर्व0– 5.6.1
46. अथर्व0– 2.1.5
47. वैदिककोशस्य 503 पृष्ठे 'व्रात्यस्तु पर्यटकः संन्यासी, वृत्त्या समादरणीयोऽभवत्।
48. अत्र व्रात्यो विद्वान्। अथर्व0– 15.11.2। ते व्रात्यगन्धर्वाप्सरसां समाजे प्रादुरभवन्निति गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यमिति वाक्येन यजु0– 30.8 मन्त्रात् प्रतिभाति।
49. बृहदारण्यक– 3.5.1
50. दीघनिकायस्य महागोविन्दसुत्ते 2.6.19 भागे वानप्रस्थ आमगन्धात् क्रोधमिथ्याभाषण– वञ्चनामित्रद्रोह–कार्पण्याभिमानेर्ष्या– तृष्णा– विचिकित्सा – परपीडा–लोभ–दोष–मद–मोहादिभ्यः) सर्वथा मुक्तो भवितुं वानप्रस्थं, गार्हस्थ्यं च त्यक्त्वा प्रव्रजन्ति। एतत्सर्वं वैदिकब्रह्मीं धारामनुसरति।
51. कौषीतक्युपनिषदि इन्द्रो यतन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छतेति सूचितम्। 3.1
महाभारतनुसारेण– अहो हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः।
यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन्।। (शान्ति0– 32.7. 7)
52. मुण्डकोपनिषदि– यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः। (3.1.5)
संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः (3.2.6)
गीतायाम्– यतयः संशितव्रताः। 4.28 यतीनां यतचेतसाम्। 5. 26
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः 8.11
ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते। अमरे
53. सामवेदे– 6.48
54. अथर्ववेदे– 10.32, 14, 28, 31, 32, 33
55. अथर्ववेदे– 10.7.24; 10.8.4
56. अथर्ववेदे– 8.6.17
57. तैत्तिरीय– 2.4.1
58. जीम बीपमि`पउ वि`ल्वहं चीपसवेवचील पे जव जमंबी जीम उमंदे इल ूीपबी जीम ीनउंद `वनस उंल इम बवउचसमजमसल नदपजमक ूपजी जीम `नचतमउम `चपतपज ंदक जीने `मबनतम ंइवसनजपवद ंदक कममच ंइजतंबज उमकपजंजपवद पे संपक कवूद ं बीपमि उमंदे वित `मबनतपदह जीपे मदकण
59. कौशितकि0– 4.19
60. छान्दोग्ये– 8.8.3
61. छान्दोग्ये– 8.9.2; 8.10, 3; 8.11.2
62. छान्दोग्ये– 8.11.1
63. बृहदारण्यके– 4.4.22
64. बृहदारण्यके– 4.5.2
65. बृहदारण्यकोपनिषदि– 2.4.1। शौर एतदधिकृत्य व्याख्याति– उद्यास्यन्नर्ध्वं यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वै। अहमस्माद् गार्हस्थ्यादूर्ध्वं गन्तुमिछन्नस्मि।
66. बृह0– 3.5.1; 4.4.22
67. तथा हि– यदिच्छनतो ब्रह्मचर्य चरन्ति पदं संग्रहेण ब्रवीमि। एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते। (कठ0– 1.2.15 15, 17)
तमेवैकं जनीथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ।
अमृतस्यैष सेतुः।। (मु0उ0 2.2.5)
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः।
पाराय तमसः परस्तात्।। (मु0उ0 – 2.2.6)
ब्रह्मचारी विभिक्षे। (छा0उ0– 4.3.5)
68. छान्दोग्ये– 2.23.2
69. ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यमरः। तथैव देवभूयादिकम्।
70. महा0 (शान्ति0) – 309.22; 237. 11–14, 22.24
71. सुत्तनिपात– 32
72. तत्रैव।
73. तत्रैव।